

DANIEL PRÓCHNIAK

Lublin

WCZESNOCHRZEŚCIJAŃSKIE KOŚCIOŁY BEZKOPUŁOWE* W ARMENII GŁÓWNE CECHY I EWOLUCJA TYPOLOGICZNA UKŁADU ARCHITEKTONICZNO–PRZESTRZENNEGO

Wczesnochrześcijańskie armeńskie kościoły bezkopułowe zasługują na uwagę z kilku powodów. Mimo istnienia szeregu prac poświęconych pojedynczym obiektom lub wyodrębnionym typologicznie czy terytorialnie ich grupom, nie zostały dotychczas opracowane w sposób wyczerpujący jako całość¹. Budowle te

* Artykuł jest rozszerzoną i częściowo przeredagowaną wersją autoreferatu wygłoszonego podczas obrony pracy doktorskiej pt. "Wczesnochrześcijańskie kościoły bezkopułowe w Armenii", napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. Barbary Filarskiej, której w tym miejscu składam serdeczne i szczerze podziękowania na cenne uwagi, ogromną życzliwość i pomoc wielokrotnie okazaną mi w trakcie przygotowywania rozprawy.

¹ Spośród starszych publikacji wymienić należy: T. T o r a m a n j a n. *Nyu'er Hayakakan cartarapetut'yan hamru'yan (Materiały do historii architektury Armenii)*. Erevan. T. 1:1942, t. 2:1948 (praca opublikowana w kilkadziesiąt lat po badaniach autora, prowadzonych na przełomie XIX i XX w.; dalej jako Toramanjan 1942) oraz J. S t r z y g o w s k i. *Die Baukunst der Armenier und Europa*. Wien 1918 (dalej jako: Strzygowski 1918), dzieło, które mimo kontrowersyjnych poglądów autora przez kilkadziesiąt lat pozostawało głównym *compendium* wiedzy o architekturze Armenii. Obie książki wykorzystane są dzisiaj jako źródło informacji faktograficznych i materiału ilustracyjnego.

Najnowszy okres badań, wielokierunkowych i opartych na wykopaliskach archeologicznych, rozpoczął się w połowie lat 60-tych. A. Khatchatrian (*L'Architecture arménienne du IVe au VIe siècle*. Paris 1971; dalej jako: Khatchatrian 1971) przedstawił szczegółową analizę czterech trójnawowych bazylik – w Kazakh, Tekor, Dvin i Ereruk. Skrótkowo omówił także trzy pozostałe znane mu budowle tego typu, w Astarak, Egvard i Cicernavank, oraz kilkanaście kościołów jednonawowych. Zestawienia niemal wszystkich znanych obecnie armeńskich kościołów bezkopułowych dokonał P. Cuneo (*Le basiliche paleocristiane armenie*. "Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina" (dalej jako: Corsi Ravenna), 20:1973 s. 217-239; dalej jako: Cuneo 1973 a). Autor podjął także próbę typologicznej klasyfikacji budowli, niestety opierając się na starym, zastosowanym przez Strzygowskiego i nieadekwatnym już dzisiaj kryterium podziału według ilości przęseł w nawie kościoła. Inne ważne publikacje P. Cuneo to: *La basilique de Tsitsemavank (Cicernavank) dans le Karabagh*. "Revue des Etudes Arméniennes". Nouvelle Série (dalej jako: REArm NS), 4:1967 s. 203-216 oraz: *La basilique di Tux, Xncorgin, Pasvack', Hogeac'vank'*. Roma 1976 (dalej jako: Cuneo 1973 b), praca szczególnie cenna, gdyż omawia cztery budowle w Vaspurakanie, w okolicach jeziora Van, na ziemiach armeńskich okupowanych dzisiaj przez Turcję, przez co trudno dostępnych.

– wszystkie wzniesione między początkiem IV a połową VII w. – zajmują poza tym wyjątkową pozycję w historii chrześcijańskiej architektury tak armeńskiej, jak i powszechnej. W pierwszym wypadku tworzą one zespół kościołów najstarszych, chronologicznie i typologicznie wcześniejszych w stosunku do powszechnie kojarzonych z Armenią budowli kopułowych, pojawiających się na jej terenie od przełomu V i VI stulecia. Natomiast o znaczeniu omawianych zabytków w dziejach architektury powszechnej decyduje, oprócz przesłanek chronologicznych wynikających z bardzo wczesnej chrystianizacji kraju w 301 r., przede wszystkim wyjątkowo duża liczba zachowanych przykładów. W chwili obecnej znanych jest ponad 50 obiektów tego rodzaju (por. mapa i tabl. IV). Tak znaczne nagromadzenie zabytków na danym terenie należy do rzadkości w architekturze wczesnochrześcijańskiej i może być porównywane jedynie z ówczesnymi budowlami Rzymu, Syrii i Palestyny. W odróżnieniu jednak od wymienionych terytoriów kościoły armeńskie powstały na terenie leżącym poza "limes" Cesarstwa Rzymskiego, a przez to w izolacji – z czasem coraz bardziej pogłębiającej się – w stosunku do głównych wschodnich metropolii kościelnych w Cezarei Kapadockiej, Antiochii czy Konstantynopolu.

Innym jeszcze wyróżniającym je czynnikiem – naszym zdaniem najistotniejszym – jest stwierdzona w toku badań ich wyjątkowa jednolitość formalna i

Armeńskim kościołom zachowanym na ziemiach obecnie tureckich poświęcone są także dwa cykle artykułów francuskiego uczonego J.-M. Thierry (*Monastères arméniens du Vaspurakan (I-IX)*. REArm NS 4:1967, 12:1977, oraz *A propos de quelques monuments chrétiens du vilayet de Kars (Turquie)*. REArm NS 3:1966, 8:1971, 17:1983, 19:1985).

Najważniejsze publikacje traktujące o pojedynczych budowlach lub ich grupach wyodrębnionych typologicznie lub terytorialnie to: N. T o k a r s k i. *Drvez*. Erevan 1959 (dalej jako: Tokarski 1959); t e n ż e. *Dzrvez (II), Vochdzaberd*. Erevan 1964; A. S a h i n i a n. *Nouveaux matériaux concernant l'architecture arménienne du haut Moyen Age*. REArm NS 4:1967 s. 193-202 (dalej jako: Sahinian 1967); M. H a s r a t i a n. *Les églises à nef unique avec portique de Tachir et les monuments similaires du haut Moyen Age de l'Arménie*. REArm N 5 12:1977 s. 215-242 (dalej jako: Hasratian 1977); P. P a b o u d j i a n, A. A l p a g o - N o v e l l o, D. K. K o u y m j i a n. *Ereruk*. Milano 1977 (dalej jako: Paboudjian, Alpago-Novello, Kouymjian 1977).

W chwili obecnej największą wartość naukową w badaniach nad tematem przedstawiają dwie książki F. Gandolfo (*Chiese e capelle armene a navata semplice dal IV al VII secolo*. Roma 1973 (dalej jako: Gandolfo 1973) oraz: *Le basiliche armene IV-VII secolo*. Roma 1982 (dalej jako: Gandolfo 1982)). W pierwszej zawarte zostały monograficzne opracowania 12 obiektów jednonawowych. Studia te, oprócz szczegółowych opisów, zawierają szereg wniosków, nierzadko kontrowersyjnych, odnoszących się do rekonstrukcji pierwotnego wyglądu, późniejszych faz konstrukcyjnych, datowania, genezy form architektonicznych i dekoracyjnych. W pracy tej zabrakło jednak końcowego podsumowania ujmującego omawiane obiekty jako grupę.

Pelniejszy pod tym względem charakter ma druga książka Gandolfo, będąca zbiorem opracowań wszystkich ośmiu znanych obecnie trójnawowych bazylik armeńskich. Główna teza autora koncentruje się na ewolucji układu przestrzennego omawianych obiektów, zmierzającej – jego zdaniem – do przekształcenia prezentowanego przez nie typu architektonicznego w bazylikę kopułową, a więc w nowy rodzaj budowli, powszechnie występujący w Armenii poczynając od VI w. Teoria Gandolfo wydaje nam się kontrowersyjna. Szerzej problem ten poruszamy w końcowej części artykułu.

konstrukcyjna jako grupy. Świadczą o tym trzy podstawowe elementy struktury architektoniczno-przestrzennej: rodzaj planu, forma absydy oraz sposób przekrycia.

Wszystkie obiekty wzniesione zostały na planie prostokątnym (tabl. I-IV). W żadnym z kościołów nie stwierdzono transeptu ani prezbiterium. W zdecydowanej większości zamykała je od wschodu półkolistą lub podkowiastą w planie absyda ukryta w grubości muru, a więc niewidoczna od strony zewnętrznej. Tylko w nielicznych obiektach (np. w Dźrweż, Dżardżaris (tabl. I), Lusakert) spotykamy absydy wystające względem korpusu nawowego². Za każdym razem miały one jednak wieloboczną, najczęściej pięcioboczną, obudowę. W żadnym z zabytków nie stwierdzono absydy półkolistej od strony zewnętrznej. Wszystkie kościoły posiadały sklepienie kolebkowe wzmocnione najczęściej gurtami. Jedyny wyjątek mogła stanowić trójnawowa bazylika w Ereruk (tabl. III), w wypadku której ostateczne rozstrzygnięcie, czy miała ona otwartą więźbę dachową, czy też przesklepiona była kolebką, nie jest możliwe ze względu na niedostateczny stan zachowania³.

Wyraźne wzajemne podobieństwo armeńskich kościołów bezkopolowych skłoniło nas do podjęcia próby wyjaśnienia ich typologicznej jednorodności i określenia, czy jej przyczyny miały genezę miejscową, czy też wyniknęły z zewnętrznych zapożyczeń. Wnikliwa analiza armeńskich źródeł literackich⁴, jak również szczegółowe prześledzenie wydarzeń historycznych, przede wszystkim historii Kościoła armeńskiego w epoce wczesnochrześcijańskiej pod kątem powiązań hierarchicznych i organizacyjnych z metropoliami z terenu Cesarstwa⁵, nie uwi-

² Tokarski 1959 s. 23; Khatchatrian 1971 s. 38; Gandolfo 1973 s. 146-148.

³ Do chwili obecnej istnieje w tej kwestii dwugłos wśród uczonych. Za kolebkowym przesklepieniem bazyliki opowiedzieli się Toramanjan (1942 s. 286-288), Strzygowski (1918 s. 154-158), a ostatnio Paboudjian, Alpagó-Novello, Kouymijian (1977 s. 18-20). Natomiast hipotezę o przekryciu budowli otwartą więźbą dachową wysunął N. Tokarski (*Architektura Armenii IV-XIV* v. Erevan 1961 s. 79-90; dalej jako: Tokarski 1961), a powtórzył Gandolfo (1982 s. 68-70).

Przyczyną kontrowersji jest fakt podwyższenia nawy głównej w stosunku do bocznych. Ponieważ analiza istniejących jeszcze fragmentów nie wyklucza pierwszej z wymienionych możliwości, a poślednio przemawiają za nią w pełni zachowane rozwiązania tego typu z terenu sąsiedniej Gruzji (np. trójnawowa bazylika w Urbniśi (VI w.) o podwyższonej nawie głównej, przesklepionej kolebką i nawach bocznych przekrytych w ten sam sposób (A. A l p a g o - N o v e l l o, V. B e r i d z e, J. L a f o n t a i n e - D o s o g n e. *Art and Architecture in Medieval Georgia*. Louvain-la-Neuve 1980 s. 459; dalej jako: Alpagó-Novello, Beridze, Lafontaine-Dosogne 1980) uważamy za bardziej prawdopodobne i zgodne z armeńską tradycją architektoniczną istnienie w bazylice w Ereruk sklepienia kolebkowego.

⁴ Do najważniejszych źródeł literackich należą pochodzące z okresu wczesnochrześcijańskiego przekazy Agathangelosa, Faustusa Bizantyńskiego, Łazarza z Farpi, Eliśe Vardapeta i Mojżesza z Chorenu. Wykorzystane tu zostały francuskie tłumaczenia tekstów wymienionych autorów opublikowane przez V. Langlois (*Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie*. Paris t. 1:1867, t. 2:1869).

⁵ Podstawowe opracowania historii Armenii w okresie wczesnochrześcijańskim: N. A d o n t z, *L'Arménie à l'époque de Justinien*. Paris 1909; F. T o u r n e b i z e. *Arménie*. W: *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique*. Paris T. 4:1930 kol. 291-304; L. A r p e e. *A History of Armenian Christianity*. New York

doczniły w wystarczającym stopniu bezpośrednich zapożyczeń architektonicznych i przyjęcia przez architekturę armeńską w pełni ukształtowanych typów budowli istniejących w regionach sąsiednich. Wskazały natomiast na dwa zasadnicze kierunki – zachodni, małoazjatycki i południowy, mezopotamsko-syryjski, z których, w ślad za wcześniejszą infiltracją chrześcijaństwa, mogły ewentualnie przenikać do Armenii pewne wzorce dla poszczególnych rozwiązań konstrukcyjnych czy form architektonicznych, takich jak rodzaj absydy, układ przestrzenny i jego artykulacja, sposób przekrycia budowli.

Przeprowadzone pod tym kątem porównanie kościołów armeńskich z budowlami syryjskimi, palestyńskimi, północno-mezopotamskimi i małoazjatyckimi pozwoliły na szereg wniosków.

Absyda ukryta w grubości muru znana jest z wielu przykładów z terenu północnej Syrii i Mezopotamii⁶. Jednak na żadnym z tych terenów nie była ona dominująca w tym stopniu co w Armenii. Sklepienie kolebkowe, w Syrii i Palestynie w zasadzie nie stosowane, wskazuje natomiast na możliwość powiązań z wewnętrznymi regionami Azji Mniejszej, przede wszystkim z Kapadocją⁷. Występuje także w północnej Mezopotamii⁸. Jednakże na obu tych terenach przy konstrukcji sklepienia niezwykle rzadko stosowano tak charakterystyczne dla kościołów armeńskich gurdy, a w konsekwencji podtrzymujące je pilastry, uwięzłe filary czy ślepe arkady, wzmacniające konstrukcję i jednocześnie dzielące wnętrze na przęsa.

1946 s. 9-74; R. G r o u s s e t. *L'Histoire de l'Arménie des origines jusqu'à 1071*. Paris 1947 s. 121-295; H. P a s d e r m a d j a n. *Histoire de l'Arménie*. Paris 1949 s. 107-167; J. M é c é r i a n. *Histoire et institutions de l'Eglise arménienne*. Beyrouth 1965 s. 18-78.

⁶ W północnej Syrii np. w Kharab Shems, w katedrze w Brad, w klasztorze zachodnim w Der Siman, w kościele Bizzosa w Ruweha (H. C. B u t l e r. *Early churches in Syria*. Princeton 1929 s. 26 i passim (dalej jako: Butler 1929); Ch. D e l v o y e. *Etudes d'architecture paléochrétienne et byzantine*. "Byzantion" 32:1962 z. 2 s. 493-497). W północnej Mezopotamii, przede wszystkim w regionie Tur Abdin, np. w kościołach Mar Gabriel w Quartemin, Mar Cyriacus w Arnas (G. L. B e l l. *The Churches and Monasteries of Tur Abdin*. W: M. von B e r c h e m, J. S t r z y g o w s k i. *Amida*. Heidelberg 1910 s. 230 i passim (dalej jako: Bell 1910); t a ż. *Churches and Monasteries of the Tur Abdin and neighbouring districts*. Heidelberg 1913 s. 64 i passim (dalej jako: Bell 1913); A. G r a b a r. *L'Age d'or de Justinien*. Paris 1966 s. 59-61; Ch. D e l v o y e. *L'art byzantin*. Paris 1967 s. 43-44.

⁷ Najbardziej znanym zespołem jedno- i trójnawowym kościołów przesklepionych kolebkowo z wewnątrznych terenów Azji Mniejszej jest Bin Bir Kilisse (W. R a m a s a y, G. L. B e l l. *The thousand and one churches*. London 1909, passim; S. E y i c e. *Les monuments chrétiens de Karadagh (Binbirkilise)*. Corsi Ravenna 18:1971, passim). W Kapadocji ten typ sklepienia został w kościołach w Jedikapulu, Gelvere czy św. Andrzeja w Till (J. S t r z y g o w s k i. *Kleinasiens – ein Neuland der Kunstgeschichte*. Leipzig 1903 s. 28-29; H. R o t t. *Kleinasiatische Denkmaler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*. Leipzig 1908 s. 287-289.

⁸ W regionie Tur Abdin np. w kościołach Mar Jakub w Salah, Mar Azizael w Kefr Zeh, w trójnawowej bazylice w Harranie (Bell 1910 s. 227 i passim; t a ż. 1913 s. 65 i passim; S. L o y d, W. B r i c e. *Harran*. "Anatolian Studies" 1:1951 s. 105-108.

Ustalenie tych faktów pozwoliło stwierdzić, że w armeńskich kościołach bezkopułowych znalazły się elementy wspólne zarówno z kręgiem syryjsko-palestyńskim, jak też z budowlami małazjatyckimi. Połączenie tych cech w obrębie jednego typu architektonicznego było natomiast oryginalnym, własnym rozwiązaniem armeńskim, nie występującym na obszarach, z których ewentualnie mogły napłynąć wzorce dla wspomnianych wyżej rozwiązań cząstkowych.

Napływu tych inspiracji przy obecnym stanie badań nie możemy ani potwierdzić, ani wykluczyć. Należy natomiast podkreślić, że w IV w., w najwcześniejszej fazie formowania się architektury chrześcijańskiej, a więc w okresie, w którym powstawały pierwsze kościoły armeńskie, trudno jeszcze mówić o wypracowanych wzorcach architektonicznych. Niewątpliwie budowniczywoi armeńscy, podobnie jak palestyńscy, syryjscy czy małazjatyccy, stanęli przed tym samym problemem – stworzenia budowli odpowiadającej potrzebom oficjalnie już wówczas wyznawanej religii. O przyjęciu określonych form i rozwiązań zadecydowały przede wszystkim wymogi liturgiczne, w tym czasie jeszcze podobne w różnych regionach świata chrześcijańskiego. Jednakże znaczny wpływ musiały wywrzeć również czynniki wynikające z lokalnych warunków naturalnych czy miejscowych tradycji budowlanej. Powszechnie znanym przykładem takiego uzależnienia jest wyraźne różnicowanie ówczesnej architektury północno- i południowsyryjskiej⁹.

Po przeanalizowaniu w tym aspekcie armeńskich kościołów bezkopułowych okazało się, że właśnie uwarunkowania konstrukcyjno-materiałowe wpłynęły w decydującym stopniu na ukształtowanie formy tych obiektów. Niedostatek drewna przy jednoczesnej wyjątkowej dostępności i różnorodności kamienia spowodowały, że budowniczywoi zrezygnowali z tak typowej w kręgu hellenistyczno-rzymskim otwartej więźby dachowej na rzecz kamiennego sklepienia kolebkowego¹⁰. Natomiast ciągle zagrożenie sejsmiczne doprowadziło do wypracowania takich metod technicznych, które zapewniały budowlom maksymalną trwałość konstrukcyjną. Architekci armeńscy stosowali specyficzną, niezwykle wytrzymałą technikę wznoszenia murów i sklepień, określaną terminem "midis"¹¹. Mimo że wskazuje

⁹ Na temat różnicowania kościołów syryjskich i przyczyn tego stanu rzeczy por.: J. L a s s u s. *Sanctuaires chrétiens de Syrie*. Paris 1947 s. 99; H. C. B u t l e r. *Nabataean temple plans and the plans of syrian churches*. Wien 1923 s. 9-14. Problem ten omówiła szeroko B. Filarska (*Początki architektury chrześcijańskiej*. Łublin 1983 s. 151-171).

¹⁰ Wysokogórskie położenie ziem armeńskich, których większość rozciąga się między 1400 a 1800 m n.p.m., a w najniżej leżących regionach, w dolinie środkowego Araksu, nie schodzi poniżej 400 m n.p.m. (por. mapa), spowodowało, że podstawowym materiałem budowlanym był kamień. Dominowały różnorodne gatunki tufu, chociaż niektóre budowle wzniesiono z innych rodzajów kamienia, głównie z bazaltu (np. kościół jednonawowy w Senik). Por. *Armenija*. Pod red. A. B. Bagdasarjana. Moskwa 1966 s. 21-34.

¹¹ W technice "midis", w której konstruowano zarówno ściany jak i sklepienia, mury miały strukturę trójwarstwową – między dwie warstwy kamiennych bloków układanych w "opus quadratum" i pełniących jednocześnie rolę szalunków i oblicowania, wlewano mieszaninę zaprawy wapiennej i kruszywa, która po zastęgnięciu tworzyła betonowy rdzeń (Strzygowski 1918 s. 207-219; Tokarski 1961 s. 171-178; V. A r u t-

ona pewne podobieństwo do greckiego *enplekton* i rzymskiego *opus caementicium*, okazała się własnym osiągnięciem budowniczych armeńskich, czego dowodzi jej miejscowa ewolucja, sięgająca okresu przedchrześcijańskiego¹².

O dążności do wzmocnienia konstrukcyjnego budowli świadczą również cechy ich układu przestrzennego, przede wszystkim wyraźne zblokowanie bryły uzyskane w wyniku obudowania absydy i maksymalnego zintegrowania jej z korpusem nawowym przez eliminację prezbiterium i transeptu. Podkreślić trzeba także wyjątkową wąskość naw bocznych.

Stwierdzeniu temu wydaje się przeczyć istnienie w znacznej części kościołów, zarówno jedno-, jak i trójnawowych, bocznych pomieszczeń przy absydzie i portyków wzdłuż elewacji, które w pierwszym odczuciu mogą być odbierane jako dążność do rozczłonkowania i ożywienia bryły¹³. Jest to jednak sprzeczność pozorna. W niemal wszystkich obiektach jednonawowych boczne pomieszczenia i portyki zostały dobudowane w okresie późniejszym, co dowodzi, że ich pojawienie wiązać trzeba z powstałymi w międzyczasie potrzebami funkcjonalnymi (tabl. II). Również w trójnawowych bazylikach, mimo że w niektórych z nich (Astarak, Ereruk (tabl. III.), Akhc, Ciceravank) te dodatkowe struktury prze-

j u n j a n. *Kamennaja letopis armjanskogo naroda*. Erevan 1985 s. 49-51).

¹² Na ziemiach armeńskich wielowarstwowa struktura murów poświadczona jest już w okresie urartyjskim, np. w Toprak kale, Argistinili (M. V a n L o o n. *Urartian Art*. Istambul 1966 s. 47; K. G h a f a d a r i a n. *Architecture de la ville d'Arghistihinili*. W: *Atti del I Simposio Internazionale di Arte Armena*. Venezia 1978 s. 199).

Pełną ewolucję techniki budowlanej można prześledzić opierając się na poszczególnych fragmentach murów obronnych cytadeli w Garni, wznoszonych i przebudowywanych w długim okresie czasu – od III w. p.n.e. do IV w. n.e. Zmiany konstrukcyjne polegały na sukcesywnym odchodzeniu od najwcześniejszego stosowanego "opus quadratum" do coraz powszechniejszego użycia zaprawy wapiennej, najpierw jako spoiwa dla kamiennych bloków, a z czasem jako zasadniczego składnika tworzącego betonowy rdzeń i decydującego o pracy i wytrzymałości konstrukcyjnej. Ewolucję armeńskiej techniki budowlanej najpełniej przedstawił: A. Sahinian (*Nouveaux matériaux concernant l'architecture des constructions antiques de Garni*. REArm NS 6:1969 s. 181-200) i Khatchatrian (1971 s. 15-27).

¹³ Boczne pomieszczenia i portyki stwierdzono w 14 kościołach jednonawowych (tabl. II, IV). Struktury te stosowano na całym terytorium Armenii z wyjątkiem Vaspurakanu, jednakże szczególną popularność zyskały one w północnej części kraju, w regionie Tašir (por.: mapa), gdzie wprowadzono je we wszystkich siedmiu znanych obecnie obiektach (Hasratian 1977). Fakt ten wskazać może na ewentualne pokrewieństwo tamtejszej architektury z budownictwem sąsiedniej Gruzji, gdzie ten rodzaj kościoła występował w epoce wczesnochrześcijańskiej dosyć często (np. w Bolnisi-Hevi, Kisis-Hevi, Mukuzani), a z czasem przekształcił się w typ budowli zwany "bazyliką trójkościelną" (np. w Ahmeta, Kvemo-Bolnisi, Siła). Por. J. B a l t r u s a i t i s. *L'église cloisonnée en Orient et en Occident*. Paris 1941 s. 19-37; Sz. A m i r a n a s z w i l i. *Sztuka gruzińska*. Warszawa 1973 s. 128-129; Alpago-Novello, Beridze, Lafontaine-Dosogne 1980 s. 301 i passim.

Natomiast w Vaspurakanie we wszystkich czterech znanych obiektach z tego okresu występowały jedynie boczne pomieszczenia przy absydzie (jedno w Tukh (tabl. II) lub dwa w Hogeacvank, Khncorgin i Pašvack), inkorporowane w główny maszyn kościoła i przez to niewidoczne od zewnątrz (Cuneo 1973 b, s. 85-95 i passim).

widziane były od początku, jednak ich wprowadzenie wynikało z konieczności pogodzenia wspomnianej wyżej zasady blokowania bryły i względów użytkowych.

Dowodzą tego dwa fakty. W obu typach kościołów boczne pomieszczenia i portyki stanowiły niemal zawsze element kompozycyjnie zewnętrzny względem podstawowego członu budowli złożonego z korpusu nawowego oraz absydy i nigdy nie były z nim zintegrowane w stopniu zmieniającym w zasadniczy sposób plan czy bryłę kościoła. Drugiego argumentu dostarcza analiza ewolucji typologicznej układu przestrzennego bezkopułowych kościołów armeńskich, będąca naszą własną propozycją rozwiązania problemu, opozycyjną w stosunku do wspomnianej wyżej (por. przypis 2) hipotezy F. Gandolfo. Ponieważ opieramy się na założeniu, że decydującym czynnikiem stymulującym charakter zmian były uwarunkowania materiałowo-konstrukcyjne, uważamy, że oba typy budowli – jedno- i trójnawowe – należy rozpatrywać łącznie, we wspólnym ciągu przekształceń, gdyż w obu wypadkach występowały te same problemy techniczne.

Punktem wyjścia w naszym rozumowaniu jest zwrócenie uwagi na wyjątkowe zróżnicowanie wielkości kościołów armeńskich, zwłaszcza jednonawowych. Zewnętrzna długość najmniejszych obiektów z tej grupy nie osiągała nawet 10 m, a powierzchnia wnętrza wynosiła ok. 15 m² (np. w Avan k. Erewanu (tabl. I), Karenisi vank, Sołagavank, Zovuni (Surb Vardan))¹⁴. Zestawiając te budowle z pozostałymi kościołami jednonawowymi zauważamy, że wielkość ich wzrastała w sposób ciągły, co świadczy, naszym zdaniem, o ścisłym dostosowaniu do lokalnych potrzeb wynikających przede wszystkim z liczby wiernych w danej miejscowości. Jedne z największych obiektów powstały w Dwinie, Garni (tabl. II), Egward, Hovhannavank, Tanahat, głównych centrach politycznych, gospodarczych i religijnych Armenii. Równoległe z powiększaniem kościołów jednonawowych przebiegał proces zmian proporcji, sukcesywnie prowadzący do stopniowego wydłużania ich korpusu¹⁵. Oczywiście przyczyną tej tendencji była konieczność

¹⁴ Wymieniona wielkość 10 m nie stanowi konkretnej cezurę klasyfikacyjnej. Ma jedynie pomóc w uświadomieniu sobie rzeczywistych rozmiarów poszczególnych budowli.

W stosunku do zewnętrznego obrysu wnętrza tych budowli pomniejszone były jeszcze bardziej, ze względu na znaczną grubość murów przekraczającą nierzadko 1 m. Długość wnętrza (bez absydy) w kościele Surb Vardan w Zovuni wynosiła niewiele ponad 5,5 m, w Avan k. Erewanu jedynie ok. 4,5 m (tabl. I), podobnie w Karenisi vank. Najbardziej zminiaturyzowana budowla powstała w Pemzašen – długość nawy ok. 3,5 m, szerokość ok. 3 m, głębokość absydy ok. 1,5 m (Sahinian 1967 s. 194; Cuneo 1973 a s. 218-222).

¹⁵ Kościoły w Pemzašen czy w Avan k. Erewanu mają plan nawy zbliżony do kwadratu. W nieco większych obiektach – Karenisi vank, Sołagavank, Surb Vardan w Zovuni – wnętrza są już wyraźnymi prostokątami, w których jednak relacja między długością a szerokością nie przekracza jeszcze stosunku 2:1. Wraz ze wzrostem wielkości proporcje naw stawały się coraz bardziej wydłużone (kościóły w Odzun, Agrak, Talin). Tendencja ta znalazła kulminację wśród budowli największych – w Karnut stosunek długości do szerokości wynosił: 21,73 m : 8,76 m = 2,48; w Lernakert: 22,40 m : 8,20 m = 2,73. Największy spośród armeńskich kościołów jednonawowych, w Garni, miał proporcje najbardziej wydłużone: 24,50 m : 8,55 m = 2,86. Wymiary podajemy za: Strzygowski 1918 s. 140-143 i passim.

uwzględnienia ograniczeń wynikających z zastosowania sklepienia kolebkowego i nie pozwalających na powiększenie jego rozpiętości, a tym samym szerokości budowli poza granice wyznaczone przez możliwości konstrukcyjne.

Wydłużenie budowli, mimo że prowadziło do zwiększenia powierzchni liturgicznej, niesło jednak także skutki negatywne. Wnętrza nabierały coraz bardziej charakteru korytarzowego, wzrastał dystans między absydą a zachodnim krańcem nawy. Kontynuacja tego procesu nie była więc wskazana i musiał zostać on zastąpiony przez rozwiązanie przeciwne, to znaczy przez poszerzenie korpusu. Taką możliwość stwarzało wprowadzenie naw bocznych. Zwraca uwagę fakt, że największe spośród kościołów jednonawowych (w Karnut, Lernakert, Garni (tabl. II)) miały długość zbliżoną do najmniejszych bazylik trójnawowych (w Kazakh, Astarak (tabl. II-III)). W ciągu ewolucyjnym przejście od struktur jednonawowych do trójnawowych nastąpiło więc w momencie, gdy pierwsze z nich osiągnęły największe dopuszczalne przez konstrukcję wymiary.

Potwierdzenie procesu zmierzającego do powiększenia budowli, uwzględniającego jednak problemy z poszerzeniem nawy, widzimy w czterech kościołach w Vaspurakanie (w Tukh (tabl. II), Khncorgin, Pašvack i Hogeacvank). Możemy je uznać za typ pośredni między budowlami jedno- i trójnawowymi. W obiektach tych znacznie pogrubiono pilastry, nadając im postać masywnych filarów uwięzłych. Pozwoliło to na przesunięcie ścian bocznych na linię wyznaczoną przez zewnętrzne krańce pilastrów, a tym samym na poszerzenie korpusu. Rozpiętość sklepienia pozostała przy tym niezmieniona. Pilastry połączono łukami, a powstałe w ten sposób głębokie, ślepe arkady pełniły pod względem konstrukcyjnym rolę identyczną jak nawy boczne w trójnawowych bazylikach¹⁶.

Wraz z poszerzeniem kościołów wyłonił się jednak nowy problem techniczny związany z połączeniem trójnawowego korpusu z absydą ukrytą w prostopadłościennym masywie. Przy zachowaniu formy stosowanej w kościołach jednonawowych musiałaby ona przybrać od strony zewnętrznej postać prostokątnego ryzalitu o szerokości nawy głównej. Względem korpusu stałaby się więc elementem kompozycyjnie zewnętrznym, a to równałoby się zerwaniu z zasadą maksymalnego zespolenia tych dwóch głównych części kościoła. Przeciwnym, ale równie niewłaściwym wyjściem mogło być poszerzenie masywu obudowującego absydę do szerokości korpusu nawowego. Zasada integracji korpusu z absydą, zawartych

¹⁶ Rozwiązanie to nie znajduje analogii w innych częściach Armenii, świadczy więc o odrębności miejscowej architektury. Jej przyczyn możemy doszukiwać się w odmienności budulca występującego w tym regionie. Był nim łamliwy tupek spajany zaprawą (Cuneo 1973 b s. 125-126). Zarówno materiał jak i watek nie zapewniały budowlom wystarczającej wytrzymałości, w wyniku czego, jak możemy przypuszczać, miejscowi architekci zrezygnowali z budowli trójnawowych, konstrukcyjnie słabszych ze względu na dwa rzędy wolnostojących filarów.

w prostokątnym obrysie zewnętrznym, zostałaaby wówczas zachowana. Powstałaby jednak konieczność wypełnienia obu wschodnich naroży po bokach absydy.

Wydaje się, że budowniczowie armeńscy wybrali dwa inne rozwiązania. W dwóch bazylikach – w Kazakh (tabl. II) i Egvard, mimo powstałego w konsekwencji pewnego osłabienia konstrukcyjnego, zamiast absydy ukrytej zastosowali wielobocznie obudowaną absydę wystającą. Połączenie absydy wystającej z trójnawowym korpusem trzeba uznać za stadium przejściowe do drugiego, naszym zdaniem ostatecznego, typu układu przestrzennego bazyliki, w którym absyda flankowana była przez dwa boczne pomieszczenia. W typie tym wyróżnić możemy dwie odmiany. Za ewolucyjnie wcześniejsze uważamy rozwiązania zastosowane w Astarak (tabl. III), Akhc i Ciceravank, w których boczne pomieszczenia znalazły się na przedłużeniu naw bocznych, ale nie występowały poza prostokątny obrys wyznaczony przez korpus nawowy. Rozwiązanie to nie okazało się jednak zadowalające ze względu na wspomniane już wyjątkowe zwężenie naw bocznych. W konsekwencji także boczne pomieszczenia przy absydzie były małe i ciasne, co niewątpliwie utrudniało funkcjonalne ich wykorzystanie¹⁷.

Powiększenie ich powierzchni mogło nastąpić jedynie przez przesunięcie ścian – wschodniej i północnej lub południowej. W obu wypadkach dochodziło do naruszenia jednolitości elewacji. Bardziej niekorzystny i trudniejszy do zlikwidowania skutek miałyby przesunięcie ściany wschodniej. Absyda pozostawałaby wówczas cofnięta względem bocznych pomieszczeń, a na środku elewacji powstałaby prostokątna wnęka. Lepszym rozwiązaniem okazało się przesunięcie ścian bocznych. W ten sposób, w obu wschodnich narożach kościoła znalazły się wyraźnie wysunięte ku północy i południowi prostokątne występy. Naruszało to wprawdzie jednolitość elewacji bocznych, jednak efekt ten został zlikwidowany w prosty sposób przez wprowadzenie portyków, niwelujących różnicę w szerokości między partią wschodnią kościoła a korpusem nawowym.

Takie przekształcenie układu przestrzennego można uznać za optymalne i docelowe zarówno pod względem konstrukcyjnym jak i funkcjonalnym. Absyda, zamknięta od wschodu wraz z bocznymi pomieszczeniami wspólną ścianą, zachowywała swą najbardziej wytrzymałą, w pełni obudowaną formę. Pozostawała też maksymalnie zintegrowana z korpusem nawowym. Boczne pomieszczenia i portyki nie zakłócały i nie osłabiały tego podstawowego układu, umożliwiały natomiast zwiększenie powierzchni liturgicznej.

Przyjęcie takiej wersji ewolucji układu architektoniczno-przestrzennego kościołów bezkopiulowych dowodzi ponadto, że proces ten przebiegał wewnątrz tej grupy budowli i wynikał z konieczności rozwiązania problemów dla niej tylko

¹⁷ Skrajnym przykładem jest bazylika w Astarak, w której powierzchnia każdego z pomieszczeń bocznych, przy wymiarach 2,16 m x 1,82 m, wynosiła 3,8 m² (Strzygowski 1918 s. 147).

właściwych. Tym samym możemy uznać, że kościoły bezkopułowe stanowią odrębny rodzaj budowli, a wszelkie ich przekształcenia miały przebieg autonomiczny i nie zmierzały, jak sugeruje Gandolfo, do stworzenia późniejszego typu architektonicznego – kościoła bezkopułowego.

Na bezpośrednie łączenie tych obu budowli nie pozwala nawet fakt wprowadzenia kopuły w dwóch obiektach pierwotnie bezkopułowych – w trójnawowej bazylice Surb Sargis w Tekor i w kościele Surb Połos-Petros w Zovuni. W obu budowlach konstrukcja kopuły wymaga częściowej centralizacji planu, co uzyskano przez stworzenie przęseł kwadratowych oraz przez odpowiednie przesunięcie i wzmocnienie podpór¹⁸. Odmienność charakteru tych przekształceń w stosunku do wyżej opisanych jest oczywista. Tym samym nie możemy mówić o bezpośredniej kontynuacji przemian zmierzających do zastąpienia typu budowli bezkopułowych przez kopułowe lecz o dwóch procesach ewolucyjnych występujących równolegle – jednym, rozwijającym się niezależnie w obrębie obiektów bezkopułowych i drugim, prowadzącym do powstania dwóch późniejszych typów architektonicznych – bazyliki kopułowej¹⁹ i tzw. sali kopułowej²⁰, dla których kościoły w Tekor i Zovuni (w swej fazie po przebudowie) mogą być uznane jedynie za jednostkowe pierwowzory.

Ostatnim zagadnieniem wymagającym poruszenia jest kwestia przyporządkowania czasowego przemian typologicznych w obrębie kościołów bezkopułowych. Precyzyjne rozmieszczenie chronologiczne przekształceń jest niemożliwe ze względu na niemal kompletny brak przekazów historycznych, które pozwoliłyby na dokładne datowanie poszczególnych budowli²¹. Z drugiej jednak strony chronologizacja ewolucji typologicznej w wypadku omawianej przez nas grupy budowli nie wydaje się konieczna, a nawet celowa. Przedstawione wyżej przekształcenia zachodziły, naszym zdaniem, równolegle, a poszczególne typy budowli pojawiały się przez cały okres wczesnochrześcijański i nie były zastępowane jeden przez drugi.

¹⁸ Sahinian 1967 s. 195-202; Khatchatrian 1971 s. 48-53.

¹⁹ T. Breccia Fratadocchi. *Le basiliche armene a tre navate e cupola*. Corsi Ravenna 20:1973 s. 159-178.

²⁰ M. Hasratian. *La salle à coupole du VIe siècle de Dedmachène et les monuments similaires du haut Moyen Age en Arménie*. REArm NS 10:1974 s. 233-245.

²¹ Jedyne budowle, które mogą być datowane dokładnie to: kościół jednonawowy w Dwinie (552-553, na podstawie przekazu historycznego), przebudowa bazyliki Surb Sargia w Tekor (478-504, na podstawie inskrypcji), bazylika w Egward (574-604), na podstawie inskrypcji fundacyjnej katolikosa Movsesa II), por.: Khatchatrian 1971 s. 39 i passim. Głównym kryterium przy datowaniu obiektów pozostaje w tej sytuacji analiza przekształceń, przede wszystkim formalnych, rzeźbiarskiej dekoracji architektonicznej, co jednak pozwala na przybliżone tylko, najczęściej do kilkudziesięciu lat, określenie daty wzniesienia, lub przebudowy kościoła.

Najprostszy, najczęściej stosowany typ jednonawowego kościoła bezkopolowe- go stosowany był nieprzerwanie do połowy VII w. Równocześnie do niektórych budowli tego rodzaju dobudowywano boczne pomieszczenia i portyki. Jednakże konieczność powiększenia powierzchni liturgicznej doprowadziła w tym samym czasie do powstania struktury trójnawowej, której najstarszym przykładem jest bazylika w Kazakh (tabl. II), datowana na podstawie analizy dekoracji architektonicznej na IV-V w.²² Rozwiązania zastosowane w Kazakh odnajdujemy w połowie V w. w Dwinie (I faza), a następnie w bazylice w Egvard, a więc stosunkowo późno, na przełomie VI i VII w. W międzyczasie pojawiły się dwa typy, naszym zdaniem ewolucyjnie późniejsze. W bazylikach w Akhc (kon. V w.), Astarak (poł. VI w.) i Ciceravank (V-VI w.) dodano boczne pomieszczenia flankujące absydę (tabl. III)²³. Natomiast po przebudowach w ostatnich dziesięcioleciach V w. w Tekor i w Dwinie (II faza) pojawił się – powtórzony niebawem w Ereruk (1 poł. VI w., tabl. III) – ostateczny typ układu architektoniczno-przestrzennego bazyliki armeńskiej, w którym, oprócz występujących, zewnętrznych pomieszczeń przy absydzie, dodano portyki wzdłuż elewacji²⁴.

THE EARLY CHRISTIAN DOMELESS CHURCHES IN ARMENIA
THE MAIN CHARACTERISTICS AND TYPOLOGICAL EVOLUTION OF THE ARCHITECTONIC
AND SPATIAL PLAN

S u m m a r y

The paper presents in an abridged form two theses from the author's doctoral dissertation entitled "The Early Christian Domeless Churches in Armenia" and completed in 1991.

The domeless one- and three-aisle churches constitute the earliest group of Christian edifices in Armenia. A considerable number of buildings (over 50) of the period from the fourth century to the mid-fifth century have been preserved, which is a rare thing in the history of the Early Christian architecture (see the map).

Their exceptional similarity, especially the uniform architectonic-spatial layout, is worth noting: rectangular plan, massing of the elements, the apse is hidden in the walls (with few exceptions), no transept or choir, the side aisles are markedly narrowed in the three-aisle basilica. All buildings, perhaps with the exception of the basilica in Ereruk, were covered with the arched vaulting, most often strengthened by buttresses (tabl. I-IV).

1. Those facts induce one to explain that state of affairs. On comparison with the then Christian architecture in the neighbouring territories that is, Syria, North Mesopotamia or Asia Minor, we could say that particular solutions in Armenia were known also in other regions (e.g. the hidden apse in Syria,

²² Gandolfo 1982 s. 27-35.

²³ Wszystkie datowania oparte głównie na analizie dekoracji architektonicznej (Khatchatrian 1971 s. 44-45; Gandolfo 1982 s. 44 i passim).

²⁴ Khatchatrian 1971 s. 48 i passim; Gandolfo 1982 s. 20 i passim.

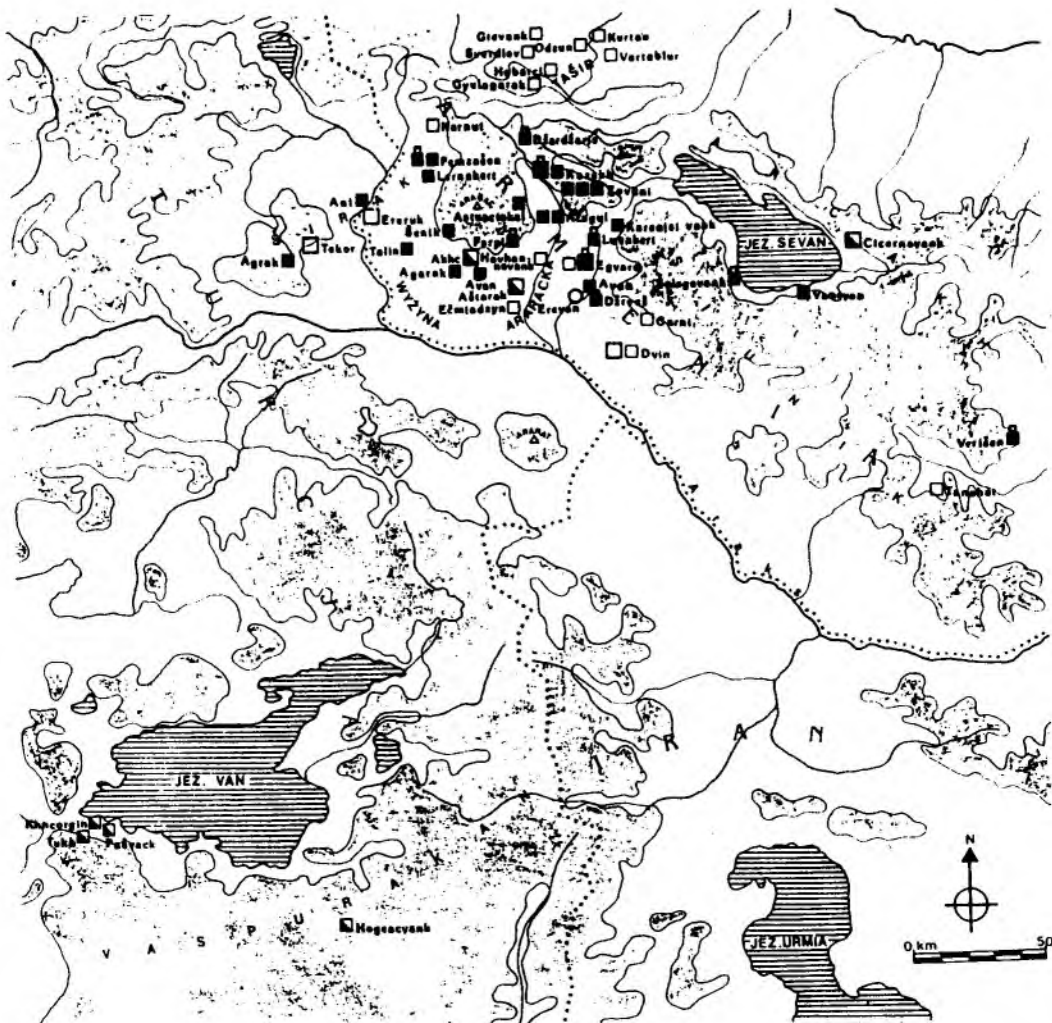
the arched vaulting in Asia Minor). Nowhere however, except in Armenia, were they used with such a consequence and nowhere did they occur at the same time. The concentration of these characteristics within the confines of one group of buildings should be regarded as the achievement of Armenian architects alone.

We have no grounds to claim direct inspiration, coming to Armenia from the outside. Historical documents or antique material provide no evidence either. We can only assume that the factor which to a large extent influenced the shape of the domeless churches was the natural conditions of the site where they were built. The lack of wood made people use stone which was easily accessible and change the open roof rafter framing with the arched vaulting. The constant threat of earthquakes made them work out an extremely durable building technique "midis" and totally mass the elements by building round the apse and eliminating the transept and choir.

2. The natural conditions of the site and the technical-constructional solutions which they implied dominated, to our mind, the course of typological evolution within the group of the domeless churches. One has to note the exceptional differentiation in size of the one-aisle buildings (tabl. I, II). It goes without saying that it came as a consequence of the local liturgical needs. Along with the enlarging of the buildings their proportions were changing. Consequently, the aisles were lengthened which was unpropitious for saying masses. It was impossible to proportionally widen the building due to the limited span of the arched vaulting. The side extensions which flanked the apse and portico along the elevation were a temporary solution, and that was made in a dozen or so buildings (e.g. in Garnia, tabl. II). There existed a better solution still, namely, the transfer from the one-aisle to three-aisle edifices. It is a characteristic thing that the largest out of the one-aisle churches (e.g. in Lernakert, Garnia) had almost the same length as the smallest three-aisle basilicas (e.g. in Astarak, Cicernavak, tabl. III). Along with the extension of the side aisle there appeared the problem of preserving one hidden form of the apse. Typologically, the earliest solution of this problem was the use of the projected apse, built round on many sides (e.g. in Kazakh, tabl. II), but this made the construction of this part of the building weaker. Eventually, they went back to the traditional form of the hidden apse along with the working out of spatial variants. In the basilica in Astarak (tabl. I) on the sides of the apse, on the extension of the side aisle there were introduced square rooms incorporated in the cuboidal mass. However, due to the above-mentioned narrowing of the side aisles, those rooms turned out to be very small and close (ca 3,8 m²) which undoubtedly made it difficult to use them for liturgical purposes. The way out was their enlargement northward and southward (e.g. in the basilica in Ereruk, tabl. III). Yet in this manner the uniformity of the side elevations was disrupted, and that in turn was made up for by building porticos. Thus the principle of the constructional unity of the apse and aisle trunk have been preserved without enfeebling the basic layout. At the same time the size of the whole building was increased.

Taking this course of the typological evolution of the domeless churches proves that their subsequent transformations bore an autonomic character. This means that they occurred within the confines of this group only and were implied by the necessity to solve constructional problems proper to this group alone.

Translated by Jan Ktos

Rozmieszczenie wczesnochrześcijańskich kościołów bezkopułowych w Armenii

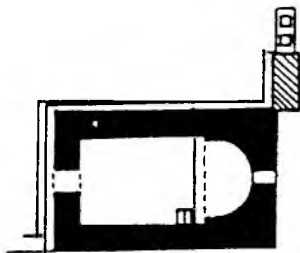
	1-nawowe		3-nawowe	
	z absydą ukrytą	z absydą wystającą	z absydą ukrytą	z absydą wystającą
Bez bocznych pomieszczeń i portyków	■	■	■	■
Z bocznymi pomieszczeniami (bez portyków)	▣	▣	▣	▣
Z bocznymi pomieszczeniami i portykami	□	□	□	□

..... obecny przebieg granic międzypaństwowych

 obszary położone powyżej 2000 m n.p.m.

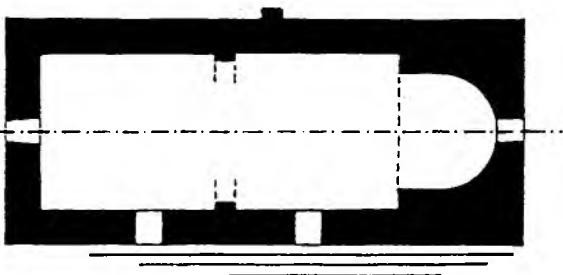
AVAN k. Erevanu Surb Hovhannes (p.w. Św. Jana V w.)

Jeden z najmniejszych jednonawowych kościołów armeńskich. Przy narożu północno-wschodnim wczesnochrześcijańska podwójna stela na cokole. Poziom absydy został podwyższony pod koniec XIII w.

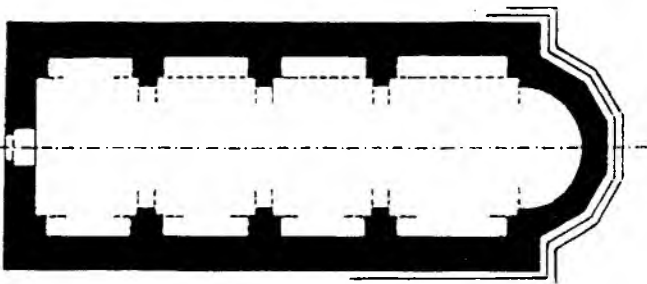
AVAN k. Aštarak Astvacacin (p.w. Matki Bożej) V w.

Kanoniczny przykład najprostszego i najczęściej występującego typu kościoła jednonawowego – z ukrytą absydą, bez bocznych pomieszczeń i portyków. Dwa wejścia od południa (wschodnie ujęte skromnie dekorowanym portalem) oraz podział wnętrza na dwa przęsła niemal równej wielkości są być może echem syryjskiej tradycji oddzielenia kobiet od mężczyzn w czasie sprawowania liturgii mszalnej.

DŹARDŹARIS VI w.

Przykładem kościoła jednonawowego z absydą wystającą, obudowaną pięcioboczną. Wnętrze podzielone na przęsła gurtami wspartymi na masywnych filarach uwięzłych. Między filarami rozpięto łuki tworzące płaskie, ślepe arkady.

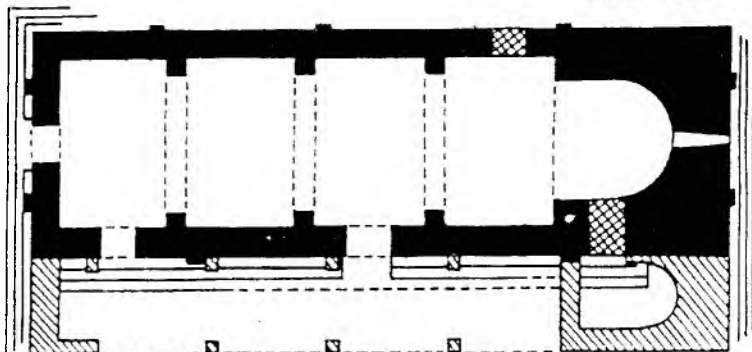

TABLICA II

skala 1 : 250

GARNI IV (?) – V w.

Największy z kościołów jednonawowych. W najwcześniejszej fazie (IV w. (?)) reprezentował typ znany z Avan k. Astarak. W V w. dobudowano od południa boczne pomieszczenie i portyk.

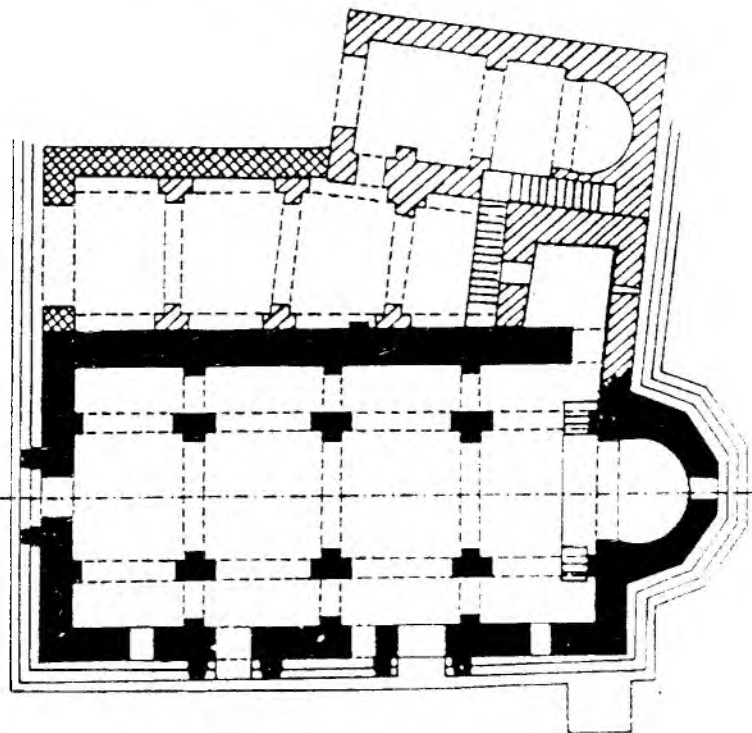
TUKH V – VII w.

Absydę flankuje kwadratowe boczne pomieszczenie na przedłużeniu charakterystycznej dla Vaspurakanu pseudo-nawy bocznej, utworzonej z dwóch głębokich, arkadowych wnęk.

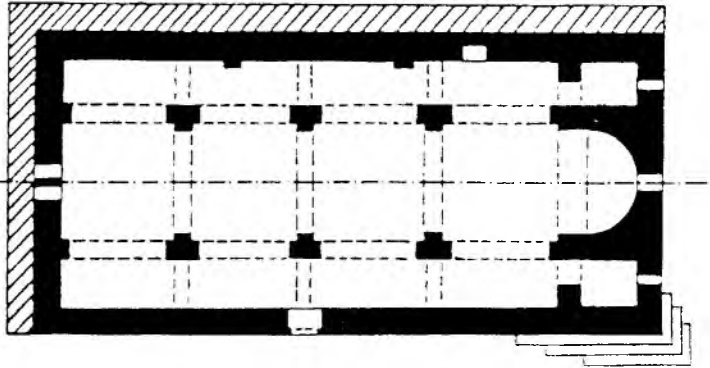
KAZAKH Surb Khat (p.w. Św. Krzyża) IV – V w.

Najstarsza znana bazylika trójnawowa. Korpus z IV w. Pod koniec V w. przebudowano część wschodnią – z tego okresu pochodzi obecna absyda. Nie wcześniej niż w tym czasie wybudowano od północy kościół jednonawowy. W celu połączenia go z bazyliką dodano boczne pomieszczenie i portyk, przekształcony później w zamkniętą salę.

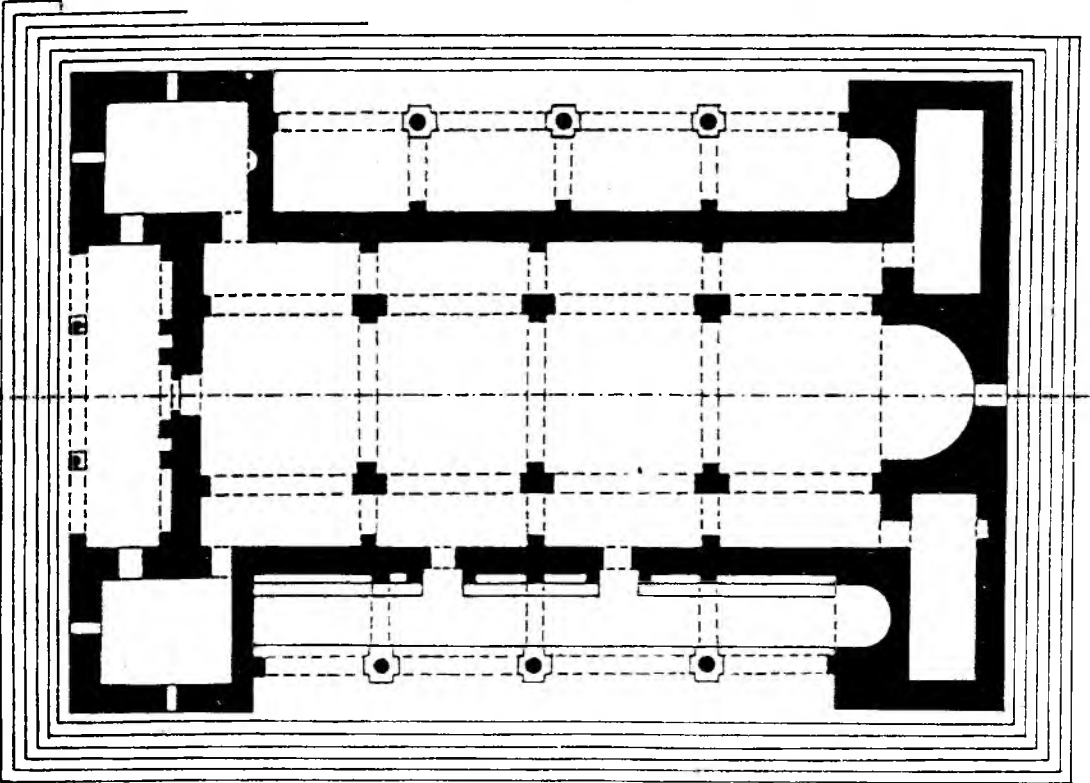
ASTARAK poł. VI w.

W kościele tym zrealizowano jeden z wariantów połączenia absydy ukrytej z trójnawowym korpusem. Na przedłużeniu wąskich naw bocznych utworzono dwa małe pomieszczenia inkorporowane w prostokątny masyw.

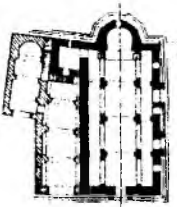

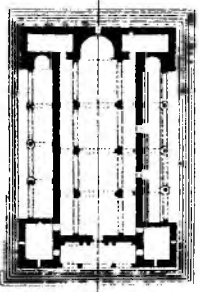
ERERUK 1 poł. VI w.

W pełni rozwinięty układ przestrzenny bazyliki bezkopułowej. W stosunku do bazyliki w Astarak pomieszczenia przy absydzie powiększono, a na przedłużeniu ich wystających części skonstruowano portyki wzdłuż elewacji bocznych. Funkcja i pierwotny kształt narożnych pomieszczeń po stronie zachodniej nie są znane i nie mają analogii w architekturze armeńskiej.

TABLICA IV

Zestawienie podstawowych cech układu architektoniczno-przestrzennego bezkopułowych kościołów armeńskich

		1-nawowe		3-nawowe		
		z absydą ukrytą	z absydą wystającą	z absydą ukrytą	z absydą wystającą	
Z bocznych pomieszczeń i portyków	 <p>Agarak Agrak Ani Aragul (k.m.) Aragul (k.d.) Astuadinkal Avan k. Aštarak Avan k. Erevanu Karenisi vank</p>	 <p>Kazakh Lernakert Pemasəh (k.m.) Šenik Talin Vanevan Zovuni, S. Polos-Poitos Zovuni, S. Vardan Zovuni, Tukhmanuk</p>	 <p>Džaržaris Džrzez Farpi Lusakert Pemasəh (k.d.) Solagavank Verišen</p>	 <p>Hogeacvank Khincorgin Pašvaock Tukh</p>	 <p>Akħc Aštarak Cicernavank</p>	 <p>Dvin (I faza) Egvard Kazakh</p>
	 <p>Dvin Ećmiadzyn Egvard Garni Glevank Gyulagarak Hobaicri</p>	 <p>Hovhannavank Karnut Kurtan Odzun Sverdllov Tanahat Vartablur</p>	 <p>Erenuk Dvin (II faza)* Tekor*</p>			
Z bocznyimi pomieszczeniami (bez portyków)						
Z bocznyimi pomieszczeniami i portykami						

k.m. - kościół mały * Kościoły w Dwinie i w Tekor mają absydy częściowo uzewnętrznione w formie płaskiego, trójbocznego ryzalitu. Zasadniczo jednak, wskutek obudowania tych absyd od północy i południa przez boczne pomieszczenia, obie budowle zakwalifikować należy do grupy kościołów z absydą ukrytą.